

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Dějiny výtvarného umění – obecná teorie a dějiny umění a kultury

Eva Bendová

**Kavárenská architektura
Kavárenský prostor ve studiích a realizacích architektury
první poloviny 20. století**

Café Architecture
The Café Space in Studies and Realizations of Architecture
in first half of the 20th Century

Teze disertační práce

vedoucí práce – prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc.

2013

Prostor kavárny, jako architektonickou strukturu i fenomén moderní doby vztahující se k městské společnosti, je nutné nahlížet z mnoha různých úhlů pohledu. K prožitkům v kavárně, z kavárny a o kavárně, které ovlivňují její charakter i rozličný kontext, se vztahuje značné množství textového i vizuálního materiálu, stejně tak jako bylo a je množství rychle proměnných reálných typů kaváren. Jedná se tedy o fenomén bohatě strukturovaný a artikulovaný. Svou práci jsem zaměřila na dobu konce devatenáctého a na první polovinu dvacátého století, do druhé světové války, kdy kavárna fungovala jako „prostor modernity“, zažívala bohatý rozvoj v řadě svých typů a oslovila širokou veřejnost. Neobejdeme se ani bez přesahů a starších paralel, až do 18. století, k základům moderní společnosti.

Vycházím z následujících předpokladů. Návštěva kavárny se modernímu městskému člověku stala cílem, kavárna domovem. Návštěva kavárny mohla být ale i náhodným zastavením jedince procházejícího městem. Mohl to být člověk – flâner – nezávislý pozorovatel městského života, člověk davu. Mohl to být také někdo, kdo si z procházky vytvořil sociální rituál. Záměrem bylo nalézt příslušnost k sociální skupině. Prostor kavárny, zvláště ve Francii, v sobě skrýval akcent teatrality. Veškerý prostor kavárny se stával scénou, která rozesílala do nekonečna pohledy, soudy a komentáře.

V uvažování o podstatě a formě kavárenského prostoru se zjevuje řada otázek: jak může být prostor utvářen sociální rolí jedince, zvláště v proměnném a svobodném prostředí, jakým kavárna byla? Co pro ně bylo typické z hlediska prostoru a dispozice, a především, jak byly kavárny prostorově utvářeny v závislosti na svých hostech a jejich aktivitách? Jaké typy kaváren existovaly? Měla kavárenská dispozice a kavárna vůbec vliv na vývoj moderní architektury a v jakém ohledu? Pro pochopení toho, co se v kavárně děje, a významu tohoto společenského dění můžeme rekonstruovat historickou skutečnost: sledovat topografii kaváren, její návštěvníky

i zřizovatele, především však můžeme stopovat specifické momenty prožitku z kavárny, v přeneseném významu její obraz v myšlení, v literárním i vizuálním světě.

Zajímat nás bude, jaké fenomény modernosti se ke kavárně vztahují především, jak jsou samotnými umělci a architekty ve vztahu ke kavárně charakterizovány a jak je jimi život kavárny pak zpětně určován. Doposud převládající zájem o topografii, především literárních kaváren, a sledování memoárové literatury významných osobností nám podává obraz poněkud osekáný, zbavený některých prožitků kavárenské každodennosti, reálného fungování a tím vlastně městského života. Zároveň jsme také ochuzeni o poznání specifických forem lidského projevu a vztahů, které může kavárna na sebe vázat, v široké škále svých typů a typologických variant.

Protože, jak jsem popsala výše, je sledovaný fenomén značně strukturovaný, a píšu-li o architektuře kaváren, mám na mysli společenský, urbanistický, stylový i teoretický dosah, dělím práci na dva základní oddíly ukotvené v teoretickém rámci pojmenovaném v úvodu. Teoretický úvod zakončí nutným exkursem do hospodářsko-historického pozadí kavárenské živnosti.

První část práce, věnovaná kulturněhistorické analýze fenoménu kavárny, je dále dělena na dvě podkapitoly uvozené klíčovými otázkami a stručný hospodářskopolitický exkurs. První otázkou je, *existuje-li vůbec kavárenský teoretik*, lépe řečeno teoretik píšící o kavárnách, abychom nezaměňovali způsob teoretizujícího myšlení vycházející z posezení v kavárně a myšlení, jemuž je kavárna nebo s ní spjatý společenský prostor hlavním tématem. Stručně řečeno, v první kapitole se pokusíme shrnout myšlení o kavárnách, a to textové i vizuální, na základě beletristických, reportážních, populistických, typografických i filozofických dobových zdrojů. Druhou otázkou, na kterou je nutné hledat odpověď v rámci kulturněhistorického

oddílu, formulujeme tak, abychom nastínili sociální typologii kaváren, tedy se nadlehčeně ptáme: *Je možné v kavárně dělat úplně všechno?* Sociální typologie ulehčí odhalení modernistických aktivit kavárenského života, jimiž je následně prostor utvářen, což pomůže definovat kavárnu jako „prostor modernity“.

Druhý oddíl práce věnujeme architektonické analýze kavárenských zařízení, a to v souvislosti s teoretickým diskursem, který nastiňuje tzv. „prostorová sociologie“ (Raumsoziologie), od začátku 21. století a zároveň v současné době živé téma duality veřejného a soukromého prostoru (viz. teoretický úvod). Vztah kavárenských zařízení jakéhokoliv typu k veřejné sféře městských prostranství nelze opominout, stejně tak architektonickou typologii a artikulaci prostoru. Druhý oddíl práce je tedy, stejně jako ten první, členěn na dvě podkapitoly prezentované úvodními otázkami; zde konkrétně: *Kde a jaké kavárny vznikaly? Měly vůbec nějaký vliv na moderní architekturu?* Jako klíčová se zde jeví architektura multifunkčních zařízení, kde kavárna fungovala ve spojení s dalšími provozy, nicméně v dominantní úrovni.

Ad summam: studie shrnuje myšlení o instituci kavárny a sleduje její specifika jako typického prostoru modernity, který doplňuje klasický, antikou daný veřejný prostor. Neopomím postihnout sociální typologii kaváren, ovlivněnou děním a moderními aktivitami. Teoretickým východiskem práce jsou pak v této části fenomenologické a sociologické studie o prostoru a modernitě Georga Simmela, Waltera Benjamina, chicagské a frankfurtské školy. Druhý oddíl disertace je věnován architektonické a provozní typologii kaváren, odrážející konkrétní architektonické moderní prvky, a v neposlední řadě vystižení kavárny coby manifestu moderního vyjádření – architektonické reprezentace idejí.

Odborná literatura v mezinárodním kontextu objevuje problematiku kaváren na přelomu a v průběhu devadesátých let. Vychází jednak obsáhlé

monografie pojednávající kavárenské téma obecně a populární formou jako kulturněhistorický fenomén.¹ V centru jejich zájmu jsou kromě dějin kavárenské kultury kavárny literární, jejich návštěvníci a atmosféra. Vizuální materiál, tedy i zobrazení umělecká, především plakát, kresby a karikatura mají zde funkci ilustrační. Druhým, zajímavějším příspěvkem, je snaha literární vědy charakterizovat vliv kavárenského prostředí a zdejších forem komunikace na literáty z něj vycházející a jejich dílo. Podnět byl dán prostředím Vídně, kde také proběhlo v roce 1996 mezinárodní setkání, které shrnulo badatelské příspěvky o kavárnách a literatuře z let 1890–1950 z Vídně, Krakova, Berlína, Prahy, Budapešti, Záhřebu, Paříže, Milána, Madridu, Lisabonu a měst jižní a střední Ameriky (Buenos Aires, Mexiko City). Výsledný sborník *Literarische Kaffeehäuser. Kaffeehausliteraten* uspořádal Michal Rössner.² Literární kavárna je zde chápána zároveň jako místo produkce i recepce literatury, jako místo, kde se potkává instance autora, vnímatele (čtenáře) i textu současně, místo, kde se překrývají. Cílem pak nebylo pouze rozšíření sémiotického modelu o čtvrtého činitele, ale také „vytvoření spojovacího článku mezi literárně-filologickou metodou a kulturně chápaným významem místa kavárny, v tomto případě jako místa ‚sociabilité‘ (pospolitosti) a ‚kulturní paměti‘“³

V Čechách se téma kavárny v uměleckohistorické literatuře objevuje významněji s výstavou, která přibližovala dobu avantgardy v kontextu společenského života a zábavy⁴ a v souvislosti s monografickým zpracováním kavárny Slávie.⁵ V monografii je věnován prostor, kromě stavebních a společenských dějin podniku zobrazených na pozadí hlubšího kulturního

1 BOLOGNE Jean, *Histoire des cafés et des cafeteries*, Paris 1993. - HEISE Ulla, *Kaffee und Kaffeehaus*, Leipzig 1987. - THIELE-DORMANN Karel, *Europäische Kaffeehauskultur*, Düsseldorf 1997.

2 RÖSSNER Michael (ed.), *Literarische Kaffeehäuser: Kaffeehausliteraten*, Wien - Köln - Weimar 1999

3 Ibidem, s. 14.

4 *Až kometa šlehne nás* (kat. výst.), text Josef Kroutvor a Marie Bergmanová, Mánes v Praze 2004.

5 HOLUB Karel, *Grand Café Slavia*, Praha 1998.

vývoje, také tématu „pijáka“, motivu obrazu Viktora Olivy a ikonografickému pásmu zobrazení kavárny. Atmosféru „kaváren a barů Jana Šafránka“ postihuje ve své eseji Josef Kroutvor.⁶

Pramenné zdroje pro uvažování o kavárně a její analýzu z architektonického hlediska jsou trojího druhu, je však nutná jejich selekce. Stavební plánová dokumentace na stavebních úřadech, stavebně historické průzkumy prováděné SÚRPMO u vybraných objektů a v neposlední řadě archiválie uložené v osobních fondech významných architektů. V našem případě se jedná zejména o osobnosti, v jejichž díle se objevil projekt nebo realizace kavárny v komplexní podobě a značného architektonického či společenského vlivu. Z větší části je jejich tvorba zpracována rovněž monograficky (Jan Kotěra, Jiří Kroha, Josef Gočár, Pavel Janák, Friedrich Ohmann, Adolf Loos, Josef Hoffman, Bruno Paul, J. J. P. Oud, Theo van Doesburg, Max Taut, Bernard Hoetger, Oskar Kaufmann atd.). Dobové zprávy k architektuře kaváren přináší samozřejmě odborný architektonický tisk, a to v různé míře popisu a kritičnosti. V dobové reflexi a monografickém zpracování vývoje architektury první poloviny 20. století najdeme zmínky, případně dokumentaci monumentálních a stylově vyhraněných jedinečných kaváren, v českém prostředí zejména kavárny Juliš v Praze, Zemanovy kavárny a kavárny Avion v Brně nebo Barrandovské terasy⁷, Café Aubette ve Štrasburku a Café De Unie v Rotterdamu. (Více k reprezentaci kaváren manifestujících styl ve třetí části práce.)

U nás i v zahraničí lze sledovat zejména studie zaměřené na konkrétní objekt, a to v souvislosti s jeho památkovou obnovou, rekonstrukcí, případně zánikem.⁸ V roce 2008 proběhly dva pokusy nahlédnout problematiku

6 KROUTVOR Josef, *Café fatal. Mezi Prahou, Paříží a Vídní*, Praha 1998.

7 Srov. Kapitolu Nová architektura konstruktivní a funkční in: KOULA Jan Emil, *Nová česká architektura a její vývoj ve XX.století*, Praha, 1940, s. 129-173; a dále s. 70.

8 STRAKOŠ Martin, Elektra: ostravský Titanic: nad zánikem proslulé kavárny, *Architekt IL*, 2003, č. 8, s. 58-59. – KROUPA Jiří, Kavárna ERA a Josef Kranz, *Era 21*, 2003, č. 3, s. 41-42. – KUDĚLKOVÁ Lenka, Brněnská kavárna Esplanade, *Bulletin Moravské galerie v Brně* 1997, s. 134-137. –

z širšího kontextu, ale výhradně v lokálním prostředí Prahy a Brna.⁹

Základní otázka vztažená k fenoménu kavárny v první polovině dvacátého století se tedy netýká pouze výzkumu "uměleckého vkladu" do prostoru. Transformace kaváren v modernitě je problematikou, v níž zásadním okruhem se stává výzkum nových zvyklostí sociálního rázu, moderního chování, návyků a společenských proměn. V případě modernistických prostorů kavárny hrají roli momenty, které ale zároveň berou ohled na předchozí epochu, což jsme se snažily prozkoumat ve třech částech práce.

Závěrem můžeme konstatovat: čistě kavárenský teoretik neexistuje. Uvažování nad významem tohoto druhu prostoru se odvíjí nenápadně v beletristických vzpomínkách kavárenských návštěvníků různých typů a přístupů k životnímu stylu (viz. 2.1), dále v topografických zprávách jako stručný záznam oblíbeného místa, ve vizuálním mediu jako ukázka moderních prožitků a v neposlední řadě kavárenské prostory reflektuje sporadicky dobové teoretické uvažování a filosofie (viz. 1.3). Kritický přístup k hodnocení kavárenského zařízení nebo kavárny jako fenoménu se vyskytuje zřídka a to ve dvou polaritách, jednak coby kritika kavárny jako prostředí bohémy z pera Marxem ovlivněných autorů, jednak jako kritika kavárny nestylového eklektického zařízení a to v českém prostředí monograficky pouze u architektů Karla Honzíka a Jana E. Kouly.

V prostorech kavárny v modernitě, značně sociálně diferencovaných skutečně bylo možné dělat všechno, a to jak v rámci jednoho prostoru tak celého podniku, kavárenských paláců nebo odpočinkových zařízení, které se

BARBIERI V., *Café De Uni 1924-25*, 1984. - RIEDL Dušan, Zemanova kavárna v Brně: replika funkcionalistické architektury, *Zprávy památkové péče* LVIII, 1998, č. 6, s. 184–188. - PLAGNIOL F., *La Coupole*, Paris, 1986. - ULIG Gerhard, *Das Café Einstein*, Berlin, 2001. - POUSIN Frédéric, *Die Negierung des architektonischen Raumes: „Café de l'Aubette“*, Bauen+Wohnen 1989-11-01, s. 24–33. 9 BENDO VÁ Eva - DVOŘÁK Tomáš, *Pražské kavárny a jejich svět*, Praha 2008. - ALTMAN Karel - KUDĚLKOVÁ Lenka, *Zmizelý svět brněnských kaváren*, Brno 2008. Důležitý příspěvek ke kavárenskému prostředí Ostravy vznikl v roce 2006, srov. LIPUS Radovan, *Scénologie Ostravy*, Praha, 2006.

rozšířily po první světové válce. Kavárna naplňovala touhu jedince po zážitkové každodennosti, zdravém životním stylu, tvůrčí zahálce, tanci, poslechu, zvědavému pohledu, zjišťování nových informací, čtení, vážné hře, angažované práci, hovoru nebo transcendentálním bloudění městem. Podle aktivit byl traktován nejen jednotlivý prostor kavárny, též celková dispozice a její styl (viz. 2.2). Zároveň se nám funkce kavárny v modernitě nezjevila pouze jako reálné pluralitně utvářené středisko, ale též jako manifestace, demonstrace stylu a tvůrčích ideí. Jak avantgardní moderna tak "jiná moderna", méně radikální, zahrnující spojitost tradice, uvažovala o kavárně jako manifestaci tvůrčích ideí. Avantgardní přístup pak vykazuje ve své době více vnímaných příkladů.

Některé „velké umělecké revoluce“ byly vedeny od stolků kavárenských zařízení. Revoluční charakter, který doprovodil během první čtvrtiny dvacátého století část umělecké diskuse, ukazuje, že se sama kavárna stala předmětem formálního zkoumání a demonstrativním zrcadlem nových kompozičních teorií. Prvním vlivným avantgardním experimentem se stává Café Museum ve Vídni, realizované Adolfem Loosem ve Vídni (1899). Právě tento lokál se velmi záhy stal symbolem „bitvy“ proti historickým slohům, úsilím o nový a racionálnější způsob konstruování prostoru, jež vytvořil část puristického jazyka architektonické avantgardy 20. století. Právě odtud pramení linie racionalisticky řešených minimalistických kaváren, která je silná především v Čechách dvacátých a třicátých let. Ve dvacátých a třicátých letech se pražské intelektuální kavárenské „bojiště“ proměnilo a přesunulo do značného množství podniků, vedle kaváren, také do barů a dancingů, což vedlo k typologicky novým prostorům. (viz. 3.2). Přesto máme-li vyjmenovat ty nejzásadnější podniky, které měla ráda avantgarda, kde se v Praze vyvábely nové umělecké styly, byly to zejména kavárna Union, Národní a Slavia. Žily v letech 1923 – 1928 (Unionka 1902-1914, rozdílné pojetí těchto kaváren viz.

2.1). Po té zaměřily kroky umělců, především levicově orientovaných do nově navržených „bílých“ prostor kaváren funkcionalistických, do Merkuru v Revoluční ulici, do Mánesa na Vltavském nábřeží, kam se „*sestupovalo po kovovém schodišti a říkalo se prádelna*“.¹⁰

Porovnáním rekonstrukcí právě kavárny Slavie nebo také Savoy v Brně, v době od druhé poloviny dvacátých let, a zároveň sledováním vývoje prostorů takzvaně velkých kaváren (velkokaváren) jako například Corso, Arcivévoda Štěpán, následně kavárny YMCA v Praze nebo Elektra v Ostravě, stanovíme názor, že dochází k výrazné prostorové proměně kavárny. Tento soud jsme v úvodu práce podtrhli tezí, jež uvažuje kavárnu coby "společenské jeviště" s důrazem na teatralitu a vizualitu prostoru. Paralela s klasickou divadelní architekturou se jeví platná v kavárnách "jiné moderny" a art-decového stylu, kdy obdélný halový prostor kavárny obchází galerie. Tento typ, platný ve Vídni poloviny devatenáctého století (kavárna Löw), přichází do Prahy s dílem Fridricha Ohmana v kavárně Corso a pokračuje u jeho žáků, dále jej najdeme v kavárně YMCA Eduarda Hniličky nebo Electra Františka KOLáře a Jana Rubého. Proměna nastává v případě funkcionalistických kaváren (Juliš, Savoy), kdy galerie dvoupatrových kaváren atakují zcelený prostor a směřují pohled mimo centrální osu spodní části kavárny. Dochází též k diferenciaci a členitosti prostorových úrovní a funkcí jednotlivých místností podniku. Obdobnou strategii utváření prostoru vykazují pařížské a berlínské kavárenské restaurace, ovšem ne v tak čisté stylové podobě (Café le Coliséé, 1932, Ch. Siclis; Café Les Sports, 1938, A. Prunier).

Narozdíl od jiných evropských metropolí, které jsme sledovali (Vídeň, Berlín, Paříž), můžeme konstatovat, že českou specialitou byly velké funkcionalistické multifunkční kavárny a kavárny pavilonového typu. V Praze a v Brně vznikly podniky, jejichž ideálem se stala „bílá místnost naplněná

¹⁰ HONZÍK Karel, *Ze života avantgardy*, Praha 1963.

hovorem“. V ideálním případě převládala jednoduchost prostoru jako celku a jednoduchost tvarů. Převažoval trend pohledově propojených prostorů, a to i v rámci více podlaží. Pohledově propojeny se staly i odlišné provozy, jako třeba servírovací místnosti a kuchyně, kdy se nezakrývala příprava jídla, ale naopak stavěla na odiv coby vrchol hygienické a technické prosperity. Pohledově se kavářenské místnosti propojovaly také s prostorem ulice, pro lepší vyhlídku a tím i odpočinek. Architektonicky nejlepším příkladem v Praze byla kavárna Juliš, dnes zničená, ve stejnojmenném domě na Václavském náměstí. Kavárna a hotel Juliš byla stavba originelní ocelové konstrukce, kavárna pak i půdorysné a prostorové dispozice.

Málokterý typ architektury je tak rychle proměnný, ve výrazovém spektru ve stejný čas tak široký a dobovému vkusu tak poplatný jako architektura kaváren. Obecně lze říci, že se kavárna první poloviny 20. století proměňuje od kavárny diferenciovaných prostorů ke kavárně celistvé prostorové koncepce. Budeme-li mluvit pouze o prostoru určeném pro pití kávy, ne o čítárně a herně, lze vysledovat zřetelný posun. V kavárnách z doby před první válkou byl pokládán důraz na vytváření ztišujících intimních koutů, kterými mohou být například kóje (Arco), průchozí jednotlivé místnosti (Union), intimita vytvořená skladbou stolů či dekorací (Reprezentační dům). U meziválečných kaváren převažuje trend pohledově propojených prostorů, a to i v rámci více podlaží, několika provozů a především ulice. Úkolem architekta při navrhování interiérů kaváren není pak důraz na umělecké řemeslo nebo materiály, ale cílem je *„určovat vhodné prostředí pro dané účely a vytvářet prostory. Jednotlivé kusy nábytku jsou potom až druhořadou věcí“*.¹¹ V ideálním případě převládá jednoduchost prostoru jako celku a jednoduchost tvarů. Kritika se staví proti kavárnám, které nejdou v tendencích racionalistického myšlení a neodpovídají

11 Ivan Nedoma, *Názory architekta na dnešní interiér: nové zařízení kavárny Reunion, Pestrý týden XIII, 1938, č. 1, s. 26.*

charakteru „prostých kaváren“ započatého Adolfem Loosem ve Vídni. Jan E. Koula tak v roce 1938 odsuzuje širokou škálu tehdejších pražských kaváren, jejichž prostředí je „*historicky dekorativní*“, v nichž převládá zlato, plyš, umělé mramory nebo štuk (Lindt, Praha). Oceňuje kavárny „*moderně účelně dekorativní*“ – věcné kavárny skla, niklu a chrómu (Vltava, kavárna v domě Jednoty soukromých úředníků, Metro). Ideálem se stává „*bílá místnost naplněná hovorem, „neřešená“, bez vnitřní architektury*“ – kavárna „*bez „intimity*“ (Mánes).¹² Především brněnská scéna s kavárnami Avion a Zemanovou od Bohuslava Fuchse nebo kavárnou Erou Josefa Kranze platí v této době za společenské centrum. Poslední z kaváren „*bez intimity*“ vznikla před druhou světovou válkou v pátém patře obchodního domu Bílá Labuť v Praze v ulici Na Poříčí. Stala se kavárenskou labutí písní.¹³ Dnes ztratila, stejně jako neonový symbol Labutě nad kavárnou, svůj význam a patří, jak v případě kaváren první poloviny dvacátého století bývá, hlavně vzpomínkám.

V současnosti, v době neoliberálního kapitalismu s důslednou a zároveň podprahovou privatizací veřejného a zatlačováním veřejnosti do soukromí, dochází přesto k rozvoji pestré škály typů kavárenských zařízení. Prostorová hlediska předválečných kaváren je možné vysledovat v omezené míře v podnicích malého měřítka (Café B. Braun, kavárna Technika v Praze) a zejména pak v nákupních galeriích, s jejich vlastní intimizací veřejného prostoru.

Cílem předkládané práce nebylo zmínit veškeré jakkoliv významné objekty nebo prostory kaváren dané doby, ale vytipovat specifika, sociální charakter a význam kavárny jako "zrcadla modernity". Právě ta se může odrážet v uskutečněném a ve své době masově prožitém prostoru.

12Jan Evangelista Koula, *Nové pražské kavárny, Žijeme II*, 1933, s. 268.

13 *Obchodní dům Bílá Labuť*, Josef Kittrich –Josef Hrubý, vnitřní zařízení Jan Gillar, 1937-1939.